

УДК 347.2/.3

DOI <https://doi.org/10.32849/2663-5313/2019.5.12>**Георгій Харченко,***докт. юрид. наук, доцент,**доцент кафедри цивільного права**Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ПОДІЛ РЕЧОВИХ ПРАВ У ДОКТРИНІ ЦИВІЛЬНОГО ПРАВА

*У статті досліджено та проаналізовані наявні в доктрині цивільного права наукові підходи до класифікації речових прав. Указано, що поділ речових прав повинен мати не лише теоретичне, а й практичне значення з охопленням у кваліфікаційні групи всіх різновидів речових прав, що ускладнюється сьогодні дією в цивільному праві принципу *numerus clausus*.*

Ключові слова: речові права, класифікація речових прав, принцип *numerus clausus*, види речових прав.

Постановка проблеми. Поділ цивільних прав на види сьогодні є одним із непростих завдань науки цивільного права. Спочатку може здаватися, що це є питанням виключно класифікаційного значення, проте насправді воно відіграє значно більшу роль у праві, ніж це видається одразу. У ньому, зауважував В.К. Райхер, як у вузловій точці, переплітаються інші численні проблеми, в яких відображаються глибинні основи теорії та методології права, зокрема цивільного [1, с. 1]. Класифікація тут – це тільки засіб досягнення мети, практичний вимір якого дає змогу говорити просто про складне, проаналізувати базис і зосередити увагу на особливостях об'єкта, що пізнається. Справжній її сенс – упорядкування і структурування наукового базису, спрощення складного. Подекуди важливо якомога простіше, без зайвої деталізації, описувати правові явища й, відповідно, правильно розставляти акценти та пріоритети.

Метою статті є дослідження й аналіз наукових підходів класифікації речових прав у цивілістиці, адже питання впорядкування та систематизації знань про речові права сьогодні вкрай гостро стоїть перед правовою наукою.

У працях і публікаціях до питання класифікації речових прав на види звертались різні вітчизняні та іноземні науковці, зокрема В.А. Белов, І.О. Ємелькіна, А.О. Іванов, Р.А. Майданик, Д.А. Малиновський, Л.Ж. Морандьєр, О.Р. Сухарева, С.І. Шимон та інші.

Виклад основного матеріалу. Маємо констатувати, що сьогодні сфера речових прав є різноманітною, однак спочатку вона формувалась переважно навколо інституту права власності. У римській період крізь призму відносин власності, по суті, розглядалися всі речово-правові конструкції. Однак

навіть у ті давні часи розвиток речової сфери не міг обмежуватися лише цим інститутом. З ускладненням суспільних відносин природні закони розвитку людської цивілізації вимагали не лише гарантування прав власників, а й узгодження цих прав з правами та інтересами інших членів суспільства. Так, із права сусідства виникають перші обмеження права власності – спочатку сервітути, потім інші – суперфіцій, емфітевзис, право застави. Наукове опрацювання цих прав дало змогу об'єднати їх у групу так званих речових прав на чужі речі (майно). По суті, воно стало першим поділом речових прав, в основу якого покладений принцип «моє – чуже», не випадково ж усі речові права, крім самого права власності, одразу зараховували до так званих речових прав на чужі речі (майно).

Перелік цих прав постійно розширювався, однак спрощена схема класифікації речових прав давала можливість зараховувати всі їх до розряду обмежених речових прав, на противагу праву власності, яке після відходу від концепції абсолютної власності в цивільному праві теж виявилось обмеженим, але меншою мірою порівняно з іншими речовими правами.

У юридичній літературі термін «обмежені речові права» часто використовують як синонім права на чужі речі (майно). Хоча є очевидним, що критерії градації тут різні, незважаючи на повний збіг змістового складника обох груп в обох випадках. У правовій літературі, проте, є інша, неправильна, на нашу думку, позиція, коли перелік речових прав, що можуть бути зараховані до речових прав на чужі речі й обмежених речових прав, намагаються розвести. Указується, зокрема, що речовими правами можуть бути право власності, обмежені права (узуфрукт, право проживання, сервітути), а також права на чужі речі (застава, іпотека) [2, с. 17].

Класифікація речових прав на право власності й речові права на чужу річ (майно) або право власності та обмежені речові права так чи інакше відтворює те привілейоване становище, яке досить тривалий час надавалось праву власності в системі речових прав. Така ситуація певною мірою зберігається й досі вже в сучасному цивільному праві України, попри самостійний характер кожного різновиду речових прав, що в принципі визнається цивілістичною доктриною. Повнота влади власника над об'єктом дає можливість представляти всі інші види речових прав як фрагментарне вираження влади власника, а тому й групувати останні навколо однієї або кількох правомочностей власника. Більшість відомих різновидів речових прав неодмінно пов'язана з користуванням, що логічно впливає з майнового характеру речових прав і бажання отримати здебільшого економічну користь від панування над об'єктом. Однак можливі також випадки, коли панування над об'єктом пов'язано виключно з правом володіння (наприклад, під час зберігання речі) або за змістом стосується сфери можливого розпорядження майном. Комбінація з правомочностями власника, особливо якщо їх не прив'язувати жорстко до відомої тріади прав власника, дає можливість потенційно розширювати систематику речових прав до все нових і нових меж. Невипадково в різних національних правових системах вона часто не збігається з переліком речових прав. На відміну від володіння, форми вираження можливого користування об'єктом важко підлягають переліку, розпорядження також може мати різні варіації своїх обмежень. Усе це дає змогу науковцям пропонувати за таким підходом власні класифікації речових прав у цивільному праві.

Права на чужі речі, вважає А.О. Іванов, варто класифікувати залежно від того, які з правомочностей – володіння, користування та (або) розпорядження – входять до їх складу. При цьому, додає він, потрібно враховувати, що повний обсяг правомочностей, тобто й володіння, і користування, і розпорядження (без обмеження повноваження розпорядження), у зміст речового права входить не повинен, щоб уникнути його ототожнення з правом власності. На думку науковця, можливі такі комбінації правомочностей: а) користування саме по собі; б) розпорядження саме по собі; в) володіння та користування; г) володіння й розпорядження; д) володіння, користування й обмежене розпорядження. Зазначається, що під кожну із цих комбінацій може бути підведене одне з наявних або знову введених речових прав [3, с. 102].

Неважко побачити, що за межі наведених комбінацій виведено право володіння як самостійне речове право. Учений помилково стверджує, що володіння в цивільному праві доцільно врегулювати лише як факт (фактичне становище). Інакше, на його думку, неможливо знайти місце володінню в системі інститутів речового права. Якщо спочатку володіння трактувати як право, то воно, вважає А.О. Іванов, буде перетинатися з багатьма іншими речовими правами [3, с. 105]. Насправді ж виключно право володіння як самостійне речове право на майно в межах зобов'язальних правовідносин може отримувати той самий зберігач або перевізник, що має доставити вантаж до пункту призначення, тощо. Звичайно, класифікація речових прав на види значною мірою залежить від того, що в праві визнається за речові права.

Загалом же бачення феномена володіння в системі речових прав серед науковців різне. В.А. Белов, наприклад, пропонує правомочність володіння розглядати як обов'язкову ознаку будь-якого речового права, якщо суб'єктивні права дають можливість лише користуватись, але не володіти річчю, то, вважає він, їх варто кваліфікувати як особливі відносні права, що не мають зобов'язальної природи. Як приклад таких прав наводяться право користувальницької оренди та права тимчасових мешканців [4, с. 6]. Однак у наведених видах цивільних прав правомочність володіння все ж, на наш погляд, наявна, оскільки, скажімо, проживати в приміщенні, не здійснюючи одночасне володіння ним, неможливо.

Гіперболізація значення окремих правомочностей власника під час виокремлення різновидів речових прав є ознакою багатьох наданих науковцями класифікацій речових прав. Часто їх стрижневим елементом стає користування. У світі це багато країн, система обмежених речових прав яких у цивільному законодавстві вибудована навколо лише однієї групи прав – речових прав користування (орієнтуються здебільшого на римський досвід). До таких країн, зазначає І.О. Ємелькіна, належать, зокрема, Франція, Італія, Іспанія, Бельгія [5, с. 92]. У Росії, на думку вченого, перелік обмежених речових прав також досить скромний і так само представлений лише однією групою – речовими правами користування [5, с. 83]. До речових прав осіб, що не є власниками, ч. 1 ст. 216 ЦК РФ зараховано право довічного успадкованого володіння земельною ділянкою; право постійного (безстрокового) користування земельною ділянкою; сервітути; право господарського відання майном і право оперативного управління майном [6].

Для класифікації обмежених речових прав, стверджує Д.А. Малиновський, можливе використання лише одного критерію – критерію змісту обмеженого речового права. За ним пропонується поділити обмежені речові права на три групи:

1) права, змістом яких є тільки обмежене користування річчю власника (наприклад, сервітуту, за винятком публічних; право користування членами сім'ї власника його жилим приміщенням тощо);

2) права, змістом яких є користування річчю власника і присвоєння отриманих від такого використання доходів (право користування індивідуально визначеною річчю, що внесена як внесок до статутного фонду юридичної особи);

3) права, змістом яких є користування річчю власника, привласнення (у формі як права власності, так і певного обмеженого речового права, наприклад, господарського відання або оперативного управління) отриманих від користування доходів та обмежене (межею, за якою настає перехід права власності до іншого суб'єкта) розпорядження річчю власника (довічне успадковане володіння й безстрокове користування земельними ділянками, господарське відання тощо) [7, с. 102–104].

Усі три групи обмежених речових прав Д.А. Малиновський зараховує до так званої групи обмежених правом власності речових прав, якій, відповідно, протиставляється інша група – необмежені правами інших осіб речові права, а це – всі види суб'єктивних прав власності та право давнісного володільця [7, с. 110–111]. Критерієм такого роду розмежування, як зазначено, можна використовувати зміст суб'єктивного речового права, порівняний зі змістом суб'єктивного права правоздатності [7, с. 101].

Уважаємо, що прикладну цінність наведеної класифікації можна поставити під сумнів з огляду на її суттєві огріхи. *По-перше*, дивною є сама спроба порівняння змісту суб'єктивних речових прав із так званим «змістом суб'єктивного права правоздатності», де до кола необмежених речових прав пропонується зараховувати ті, які будуть досягати у своєму змісті меж суб'єктивного права правоздатності й навпаки [7, с. 101]. Зрозуміло, таких меж зможеться «досягати» виключно те з речових прав, зміст якого передбачає найбільш повне панування над об'єктом (річчю) порівняно з іншими речовими правами. Щоб знайти таке право в систематичі речових прав, не потрібні великі зусилля. Ним завжди є й буде право власності. Усі інші, що не дивно, одразу були зараховані автором класифікації до тих речо-

вих прав, що є обмеженими й не досягають «меж суб'єктивного права правоздатності» [7, с. 108–109].

По-друге, певною несподіванкою можна було б уважати вказівку на те, що, крім права власності, до розряду необмежених іншими правами речових прав зараховано також право давнісного володіння [7, с. 110], якби воно справді таким і було. Проте давнісний володільця є лише фактичним, а не титульним володільцем речі, тобто права володіння в нього немає, і згадка про нього в законодавстві пояснюється передусім тим, що давнісне володіння є первинним способом набуття права приватної власності на річ.

По-третє, вбачається не зовсім вдалим об'єднання всіх речових прав на чуже майно в групу під назвою «обмежені правом власності речові права». У правовій літературі зазвичай розставляють інші акценти, підкреслюючи можливість обмежених речових прав обтяжувати право власності, а не навпаки. У речовому праві навіть діє принцип пріоритетності здійснення речових прав, відповідно до якого першочерговість у здійсненні має те речове право, яке обтяжує собою інше, більше за змістом, речове право.

Характерною ознакою наведеної Д.А. Малиновським класифікації обмежених речових прав на три групи є наявність у кожній із них правомочності користування, і залежно від того, який додатковий елемент до змісту речових прав додається, це уможливорює виокремлення певної сукупності речових прав у самостійну групу. До речі, вказівка на право користування індивідуально визначеною річчю, що внесена у вигляді внеску до статутного фонду юридичної особи, як, наприклад, тих речових прав, змістом яких є користування річчю власника і присвоєння отриманих від такого використання доходів, є не зовсім прийнятною, тому що права власності на річ, внесену до статутного фонду юридичної особи, здобуває вже сама юридична особа.

А загалом серед правознавців часто лунає критика щодо підходу, за яким системі обмежених речових прав намагаються формувати навколо правомочності користування. Так, О.Р. Сухарева критикує точку зору Є.О. Барінової, яка стверджує, що правомочністю користування вичерпується змістом обмежених речових прав [8, с. 149]. Безсумнівно, зазначає вона, не варто повністю заперечувати цю позицію в частині ролі та значення правомочності користування для носія речового права. Разом із тим указує О.Р. Сухарева, владу особи необхідно пов'язувати з відомою мірою особистої розпорядчої свободи і стабільністю правомоч-

ності користування. Причому ці властивості об'єктивно необхідні носієві речового права. Ці дві правомочності, на думку науковця, власне, й мають визначати речову природу майнових прав. За сформульованим підходом до речових прав зараховано, зокрема, право самостійного розпорядження доходами установи, а також право наймача за договором соціального найму. Проте застава і притримання зараховані вже до прав зобов'язальних, оскільки в них відсутня мета речових прав – користування. Про право проживання, вважає О.Р. Сухарева, також можна говорити в контексті зобов'язально-правової природи відносин із особою, позбавленою розпорядчої свободи [9, с. 48].

Уважаємо, що в останньому прикладі є певне сплутування понять «зобов'язально-правова природа відносин» і «суб'єктивні права» – речі хоча й взаємопов'язані, проте не тотожні, зведення їх у питанні визначення речової природи цивільних прав є принципово неправильним. Помилковим є й твердження, що метою речових прав завжди є користування. Додавання ж до ознак можливого змісту речових прав розпорядчої свободи є кроком у правильному напрямі, проте цими елементами зміст і сутність речових прав не вичерпуються. У сфері дії речового права панування над об'єктом може мати різноманітну варіативність, не випадково зміст права власності як найбільш повного речового права включає в себе не дві, а принаймні три правомочності, хоча й тут є багато думок щодо доцільності подальшого розширення такого переліку. Убачається, що система речових прав має вибудовуватися в контексті визначення правової дефініції родового поняття, яким і є «суб'єктивне речове право». Залежно від того, до якого підходу схилитимуться в цьому питанні правова наука й законодавство, значною мірою залежатиме й перелік речових прав як таких. Тільки після цього в принципі і стане можливою їх повна класифікація та не виникне ситуація, коли проведена класифікація залишить поза своїми межами певні цивільні права, які інші науковці схильні визнавати речовими. А такими можуть бути право переважної покупки, право придбання речі в майбутньому (право очікування) тощо.

Приклад широкого бачення видів речових прав показує німецька правова доктрина, за якою всі обмежені речові права класифікуються залежно від їх змісту на три групи: права користування, права переважного придбання чужої речі, права примусової реалізації чужої речі (права забезпечення). До першої групи включені сервітутні права (речові та особисті), узуфрукт, а також спадкове

право за будови. До другої – право переважної купівлі. А до третьої – речові обтяження, заставні права у вигляді іпотеки, поземельного боргу й рентного боргу [5, с. 95].

Отже, маємо констатувати, що для правової науки ситуація, коли ті чи інші речові права просто не будуть вписані в певну класифікаційну групу, є неприйнятною. Останню, як відомо, здавна багато хто ототожнював з математикою, наголошуючи, що саме математичний елемент покладений в основу правової теорії [10, с. 96]. Відомий німецький правознавець Ф.К. Савіні також характеризував правильну наукову методологію як «математику понять», уважаючи, що «поганий математик – поганий юрист» [11, с. 118].

І в цьому, справді, є рація. Алгоритм умовиводів юридичної науки має бути таким, щоб не залишати підстав для сумнівів, тобто бути зрозумілим і передбачуваним для кожного.

Правова наука в кожній своїй теоретичній позиції, зокрема й щодо класифікації речових прав, має прагнути до чіткості та ясності своїх висновків. Не можна припускати ситуації, коли ті чи інші речові права залишатимуться поза визначеними класифікацією групами. Останнє нівелює прикладний характер такого групування, вказує на відсутність універсального й загального для всіх речових прав критерію.

Проблема класифікації речових прав сьогодні часто ускладнюється можливою дією в цивільному праві принципу *numerus clausus*. Він штучно обмежує перелік речових прав, що може бути класифікований, через те часто залишає поза лаштунками проведеної градації ті цивільні права, правова природа яких є спірною, принаймні з погляду доктрини цивільного права. Якщо сприйняти та підтримати широку концепцію правової природи речових прав, коли їх перелік не обмежується за об'єктом панування, яким може виступати лише тілесна річ, а головними ознаками речових прав визнаються їх майновий характер і можливість здійснення самостійного й самодостатнього правового панування особи над об'єктом, тоді класифікація речових прав охоплюватиме значно більший перелік майнових прав, ніж ті, що зазначені в книзі 3 Цивільного кодексу України (далі – ЦКУ) [12].

У такому разі до розряду речових прав, окрім традиційних видів, здавна відомих нашій правовій системі й зазначених у ст. ст. 316 і 395 ЦКУ, а саме: право власності, право володіння, право користування (сервітут), право користування земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб (емфітевіс), право за будови земельної

ділянки (суперфіції), можна також зарахувати й інші цивільні права, які хоча прямо й не визначені в цивільному законодавстві як речові, проте такими, на нашу думку, є за їх правовою природою. Як приклад згадаймо право застави, право притримання, право найму, право управління майном тощо. Визнати їх речовими можна, зокрема, в контексті норми ч. 2 ст. 190 ЦКУ, відповідно до якої майнові права в Україні визнаються речовими правами.

Проаналізувавши цей широкий перелік речових прав, можна виявити одну особливість: окремі з них можуть виконувати забезпечувальну функцію в зобов'язаннях. Відповідно до функціонального призначення, французький правознавець Л.Ж. Морандьєр поділив речові права на дві групи: основні, тобто ті, що здійснюють самостійну корисну функцію й виражають потребу людини в користуванні та споживанні речей для забезпечення свого життя (право власності, узуфрукт, сервітут тощо), і додаткові. Зазначено, що назва останніх походить від того, що вони завжди є додатковими до зобов'язального права. До таких речових прав зараховано, наприклад, право застави, яке може виконувати забезпечувальну функцію [13, с. 58, 61]. Сюди ми могли б зарахувати й право притримання.

Загалом убачається, що ступінь близькості речових прав до сфери зобов'язального права (правовідносин) не завжди однаковий. Менш наближеними до неї є так звані класичні види речових прав – право власності, право володіння, сервітут, емфітевзис, суперфіції тощо. Більшою мірою цей зв'язок відчувають ті речові права, природа яких у доктрині цивільного права невинядково постійно викликає дискусію серед науковців. Тут, до речі, можна згадати не лише право застави і право притримання, яким притаманна забезпечувальна функція в зобов'язаннях, а й ті речові права, які цієї ознаки не мають, проте виникають і реалізуються, як правило, в зобов'язальних правовідносинах, паралельно існуючи й в абсолютних правовідносинах щодо всіх третіх осіб. Маються на увазі такі речові права, як, скажімо, право найму, довірче управління майном тощо.

Висновки

Звичайно, палітра можливих класифікацій речових прав не вичерпується наведеним вище. Горизонт наукової думки не знає меж. Однак, попри все, важливо підкреслити, що за всіх можливих недоліків наукових класифікацій речових прав вони все ж мають свою прикладну цінність, а тому їх користь для правової науки є безсумнівною. Завдяки їм із тіні виходять властиві окремим речовим правам іманентні особливості, повноцінно й усе-

бічно розкриваються спільні та відмітні для них риси, багатство й різноманіття їх речової природи. Разом із тим такий підхід корисний переважно для теоретичного опрацювання речових прав, однак навряд чи він може бути застосований для систематики речових прав у цивільному законодавстві. Недолік класифікацій, наведених науковцями, полягає в тому, що вони за групою речових прав так чи інакше приховують конкретне речове право на об'єкт, для якого в законодавстві має бути прописаний свій правовий режим панування над майном, через те що в речовому праві кожне речове право має самостійний характер, зумовлений тими ознаками його речової природи, які вирізняють це речове право серед решти речових прав. З огляду на це, вважаємо, що в законодавстві система речових прав має вибудовуватися за їх змістовим критерієм, оскільки саме ним і визначається сутність можливого панування носія такого права.

Список використаних джерел:

1. Райхер В.К. Абсолютные и относительные права (к проблеме деления хозяйственных прав). URL: <http://www.livezakon.com/page13386.html> (дата звернення: 07.05.2019).
2. Пятин С.Ю. Гражданское и торговое право зарубежных стран. Москва, 2008. 116 с. URL: <http://www.alleng.ru/d/jur/jur368.htm> (дата звернення: 07.05.2019).
3. Иванов А.А. Об основных направлениях совершенствования законодательства о вещных правах. Вестник гражданского права. 2008. № 4. Т. 8. С. 96–108.
4. Белов В.А. Права пользования чужой вещью. Вестник Высшего Арбитражного Суда Российской Федерации. 2010. № 1. С. 6–57.
5. Емелькина И.А. Система ограниченных вещных прав на земельные участки. Москва, 2011. 368 с.
6. Гражданский кодекс Российской Федерации от 30.11.1994 № 51-ФЗ. URL: <http://duma.consultant.ru/page.aspx?1166602> (дата звернення: 07.05.2019).
7. Малиновский Д.А. Актуальные проблемы категории субъективного вещного права: дисс. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Москва, 2002. 149 с.
8. Барина Е.А. Вещные права в системе субъективных гражданских прав. Актуальные проблемы гражданского права: сборник статей. Москва, 2003. Вып. 6. С. 137–174.
9. Сухарева Е.Р. О системе прав на чужую вещь. Вестник Воронеж. ин-та МВД России. 2009. № 2. С. 43–49.
10. Шершеневич Г.Ф. Наука гражданского права в России. Казань, 1893. 104 с. URL: http://www.juristlib.ru/book_4355.html (дата звернення: 07.05.2019).
11. Радбрух Г. Философия права / пер. с нем. Ю.М. Юмашева. Москва, 2004. 240 с.

12. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/435-15> (дата звернення: 07.05.2019).

13. Морандьер Л.Ж. Гражданское право Франции / пер. с фр. Е.А. Флейшиц. Москва, 1958. Т. 1. 742 с.

В статье исследованы и проанализированы имеющиеся в доктрине гражданского права научные подходы к классификации вещных прав. Указано, что градация вещных прав должна иметь не только теоретическое, но и практическое значение с охватом в квалификационные группы всех видов вещных прав, что сегодня затруднено действием в гражданском праве принципа numerus clausus.

Ключевые слова: вещные права, классификация прав, принцип numerus clausus, виды вещных прав.

The article researches and analyzes scientific approaches for a classification of property rights, which are available in the doctrine of civil law. It is specified that a gradation of property rights must have not only theoretical but also practical value with the coverage of all types of property rights in qualifying groups. Today it is hampered by the action of the numerus clausus principle in civil law.

Key words: property rights, classification of property rights, numerus clausus principle, types of property rights.